

سناریوهای آینده کارکردهای فرهنگی تبلیغی مسجد

احمد کوهی^۱

ابراهیم عبدی^۲، حمید عزیزی^۳، علی یاوری^۴

چکیده:

در اندیشه اسلامی، مسجد نبض حیات جامعه می باشد. به همین دلیل در طول تاریخ دارای کارکردهای مختلف عبادی-معنوی، فرهنگی-تبلیغی، اجتماعی-سیاسی و بوده است. با مطالعه کارکردهای مسجد از صدر اسلام تاکنون به ویژه بعد از انقلاب اسلامی، در می یابیم که این نهاد، با تحولات مواجهه بوده است. در همین راستا به جهت زمینه سازی برای ایفای نقش موثرتر این نهاد در آینده جامعه و ضرورت سیاستگذاری صحیح در این زمینه، کارکردهای آینده مسجد به روش سناریونویسی مورد مطالعه قرار گرفته است تا حالت های بدیل برای آینده مسجد، بر پایه کارکردهای جدید مسجد ترسیم گردد. سناریوها، چهره ی آینده هستند و هدف از آنها توصیف تصویرهای ممکن از شرایط پیچیده و متفاوت آینده است. در پژوهش حاضر تنوع و تطور کارکردهای مسجد مرور شده؛ سپس روندهای خرد و کلان روندهای موثر بر مسجد بیان شده تا با کشف پیامدهای آنها، پیشران های موثر بر آینده مسجد معلوم گردد. درانتها «نیاز آینده مردم» به عنوان مهم ترین عدم قطعیت شناسایی شد و دو سناریوی با محوریت دو کارکرد «خدمات اجتماعی» و «معنابخشی به زندگی» تعیین شد و سناریوها به روش کارگاه مشارکتی بسط یافته و با تایید خبرگان موضوع توصیف شده است.

کلیدواژه ها: مسجد، جامعه، آینده، کارکرد، سناریو، پیشران، تغییر

^۱ دانش آموخته دکتری آینده پژوهی دانشکده مدیریت دانشگاه تهران، ایران

^۲ دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام قم، ایران

^۳ دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام قم، ایران

^۴ دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام قم، ایران

مقدمه و بیان مساله :

هر سیستم و سازمانی از جمله مسجد، برای اینکه در طول زمان زنده بماند و بر محیط اثرگذار باشد بایستی نسبت به تغییرات محیطی واکنش نشان دهد و به تناسب تغییر کند و خود را برای تحولات آینده از هم اکنون آماده نماید.

در دوره های مختلف تاریخی، توجه جامعه اسلامی به مسجد با فراز و فرودهایی همراه بوده و این مکان قدسی را با تحولاتی روبرو کرده است. این فراز و فرودها از عوامل مختلفی سرچشمه گرفته و همیشه یک علت نداشته است. تغییرات و تبدلات فرهنگی، تغییرات سیاسی و رویه ی متفاوت حاکمان و زمامداران، ظهور رقیبان جدید در کنار مسجد و..... همگی در زمره این علتها و عوامل بوده است. این تغییرات غالباً در کارکردهای اصلی مساجد در جامعه دینی ظهور و بروز یافته اند. چنانکه مجموعه این کارکردها، مسجد را از یک مکان عبادی صرف به نهادی تبدیل می کند که فعالانه در عرصه حیات فردی و اجتماعی نقش آفرین خواهد بود. از مجموعه ادله دینی برداشت میشود که جایگاه مسجد در جامعه باید حفظ شده و این نهاد نباید تحت الشعاع نهادهای دیگر قرار گرفته و نقش های محوری خود در نظام فردی و اجتماعی اسلام را از دست دهد. اکنون نیز نقش مساجد با توجه به متغیرهای مختلفی - اعم از نحوه سیاست گذاری و عملکرد نهادهای متولی اداره مساجد، نحوه فعالیت نهادهای مرتبط با مساجد مانند بسیج کانونهای فرهنگی مساجد، ظهور رقبای جدید برای مساجد و فرهنگ عمومی و اقبال مردمی به حضور در مساجد - در معرض تغییر و تحول است. (لبخندق و هاشمیان، ۱۳۹۲)

در برخی از گزارش های رسیده از وضعیت مساجد، آمارهای نه چندان مطلوبی ارائه شده است که نشان دهنده چالش هایی در کارکردهای موجود مساجد است. سازمان تبلیغات اسلامی در سال ۱۳۷۴ در مطالعه ای نظری به بررسی علل کاهش حضور مردم در مساجد پرداخته است. در این تحقیق از تغییر نیازهای مردم و نداشتن تناسب کارکردهای مسجد با نیازهای فعلی مردم به عنوان علل خلوت بودن مساجد در حال حاضر یاد شده است. این سازمان همچنین در تحقیقی که در سال ۱۳۷۶ در تهران انجام داد به بررسی مسئله حضور جوانان در مسجد پرداخت. طبق یافته های این تحقیق با افزایش سن و میزان تحصیلات از میزان حضور در مساجد کاسته شده است. بیش از چهل درصد پاسخگویان به مسجد نگرشی منفی دارند و به موازات افزایش سطح تحصیلات این نگرش منفی نیز افزایش میابد. "پایگاه اطلاع رسانی مساجد،" (۱۳۹۰)

واضح است که در صورت عدم سیاستگذاری دقیق و صحیح، مسجد در رقابت با نهادهای رقیب جایگاه اصلی خود را در جامعه از دست خواهد داد و به حاشیه رانده میشود. ظهور انواع رقبا که بعضاً بسیار قدرتمند نیز هستند، مستلزم آن است که در فرایند برنامه ریزی به مسائلی مانند جذابیت، نیاز مخاطب، رفع موانع و عوامل مختل کننده کارکردها و اقدامات رقبا بیشتر توجه شود. در صورت غفلت از جذابیتها و اقدامات رقیبانی مانند انواع رسانه های جمعی، مدارس، فرهنگسراها و ... قطعاً سیاستهای مربوط به مساجد بسیار خام و ساده انگارانه و به دور از واقعیتهای جامعه شکل خواهند گرفت. (لبخندق و هاشمیان،

۱۳۹۲)

مساله ای که تعیین کننده است این است که مسجد به عنوان یک نهاد دینی و اجتماعی در آینده با چه وضعیتی روبرو است. برای اینکه بتوان رقبای آینده مسجد را تعیین نمود، لازم است شرایط رقابتی آینده را ترسیم نماییم. در همین راستا سوالی که در اینجا اهمیت می یابد این است که اولاً مهمترین عاملی که باعث شکل گیری وضعیت آینده مسجد می باشد، چیست؟ و ثانیاً این عامل در آینده چه وضعیت/وضعیت‌هایی ممکن است داشته باشد؟

مطالعه حاضر با استفاده از یکی از متداول‌ترین روش‌های آینده‌پژوهی یعنی سناریوپردازی، به دنبال ترسیم وضعیت‌های احتمالی آینده مسجد می باشد تا از این طریق بتواند آینده‌های بدیل پیش روی مسجد را نمایان سازد و با ساختار شکنی از ذهن سیاستگذاران و متولیان مسجد، آن‌ها را به سمت آماده‌شدن برای مواجهه با آینده‌ای متفاوت و جدید سوق دهد.

آینده پژوهی به مطالعه آینده‌های بدیل در موضوعات مختلف می پردازد. آینده پژوهان درصدد شناخت عوامل تغییر و دگرگونی هستند، یعنی می خواهند فرایندهای پویایی را که از یک سو علت اصلی پیشرفتهای فناورانه بوده و از سوی دیگر نظم‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی را دگرگون می کند، شناسایی نمایند (بل، ۱۳۸۶). آینده پژوهی درصدد است تصاویر بدیلی از آینده تولید نماید که مفروضات ذهنی ما که مبتنی بر ادامه روندهای گذشته هستند را به چالش بکشد (شوارتز، ۱۳۹۸) و آینده‌ای بدیل را به اذهان متبادر سازد. تصویرهای ذهنی از آینده‌های بدیل، به ما کمک می کند تا بتوانیم به برنامه ریزی‌های پابرجا برسیم؛ برنامه ریزی‌هایی که در حالت‌ها و شرایط متفاوت آینده توان پایداری داشته باشد. همچنین تولید تصاویر بدیل، منجر به توجه به فرصت‌هایی می شود که در آینده خلق می شوند و با بهره گیری پیش‌دستانه از این فرصت‌ها، می توان به خلق آینده‌ای بهتر نائل آمد.

۱. مبانی نظری: مسجد و کارکردهای متنوع و متغیر آن

مسجد از جایگاه ویژه‌ای در اسلام برخوردار است (فعال، ۱۳۹۳، ص ۲۰). مساجد پایگاه‌های اصلی دین هستند (فعال، ۱۳۹۳، ص ۱۲۲). پیامبر خدا (ص) اصلی‌ترین مبلغ دین، در اولین اقدام خود هنگام ورود به مدینه، مسجدی را بنا نهادند و آن را که محل عبادت خدا بود، محل تمرکز تمامی فعالیت‌های تبلیغی خود قرار دادند. (جعفریان، ۱۳۹۱، ص ۲۳۱)

هر چند بررسی واژگانی «مسجد» نشان دهنده نقش تبلیغ دین در آن نمی باشد ولی با توجه به تعریف اصطلاحی آن و کاربردهای قرآنی آن، نقش پررنگ تبلیغ دین در مسجد واضح است. واژه «مسجد» در اصل اسم مکان از فعل "سَجَدَ، یَسْجُدُ" است و به معنای محل و جایگاه عبادت به کار رفته است. (معلوف، لوئیس، ۱۳۷۳) راغب اصفهانی می نویسد: " الْمَسْجِدُ مَوْضِعُ الصَّلَاةِ عِبَارَةً بِالسُّجُودِ " (راغب اصفهانی، ۱۳۹۲) یعنی مسجد، جایگاه نماز است و به اعتبار اینکه در آن سجده وجود دارد) و سجده شریفترین رکن نماز و مظهر تام بندگی و کُرُنِش عبد، در برابر پروردگار متعال می باشد، از این رو اسم آن را مسجد گذاشته‌اند. (رستگار، ۱۳۸۵). با این حال در اصطلاح شرعی مسجد مکانی است که برای برپایی نماز عموم مسلمین وقف شده باشد. مرحوم شیخ محمد حسن نجفی در کتاب بزرگ جواهر الکلام می نویسد: الْمَرَادُ بِالْمَسْجِدِ شَرَعًا الْمَكَانَ الْمَوْقُوفَ عَلَى كَافَةِ الْمُسْلِمِينَ لِلصَّلَاةِ. (نجفی، ۱۴۱۷)

مسجد به عنوان یک نهاد اجتماعی دارای کارکردهایی است که می توان به واسطه مطالعه و برشمردن کارکردهای آن به درک بهتری از این نهاد اجتماعی رسید. واژه کارکرد در ادبیات علم جامعه شناسی به معنای نقش یا اثری است که هر پدیده در زنجیره پدیده هایی که با آنها مرتبط است باقی می گذارد. یک رشته کنش اجتماعی منظم، کارکرد اجتماعی نامیده می شود. این واژه در ادبیات علم مدیریت معنای بسیار محدودتری دارد که علمای مدیریت آن را مترادف «فعالیت» یا حتی «وظیفه» برای یک بخش سازمانی دانسته اند (عابدی جعفری، ۱۳۸۸).

بسیاری از صاحب نظران مصادیق کارکردی مسجد را به صورت موضوعی دسته بندی نمودند (فعالی، ۱۳۹۳، ص ۸۵).

این کارکردها در ده فصل ذیل احصا و جمع بندی شده است:

۱. کارکرد عبادی و نیایشی
۲. کارکرد اخلاقی تربیتی
۳. کارکرد علمی و آموزشی
۴. کارکرد فرهنگی تبلیغی
۵. کارکرد اجتماعی
۶. کارکرد سیاسی
۷. کارکرد نظامی
۸. کارکرد قضایی
۹. کارکرد اقتصادی
۱۰. کارکرد الگوسازی جامعه نمونه.

(لبخندق و هاشمیان، ۱۳۹۲، ص ۱۶۰)

اولین و مهمترین کارکرد مسجد که سنگ بنای آن هم بوده است، مربوط است به اینکه مسجد محلی است برای عبادت و ذکر خداوند متعال (فعالی، ۱۳۹۳، ص ۸۷). قرآن کریم نیز به این مطلب اشاره مستقیم دارد: «و مَسَاجِدُ يُذَكَّرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا» (حج/۴۰) و مساجدی که ذکر نام خدا در آن زیاد صورت می گیرد و در آیه ۲۹ سوره اعراف «قُلْ أَمَرَ رَبِّي بِالْقِسْطِ وَ أَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَ ادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ» با این حال مسجد دارای کارکردهای متنوعی است که شاید بتوان مدعی شد که کارکردهای مسجد از حیث عام بودن بی نظیر است. مسجد پایگاه و مرکزی عبادی، مذهبی، اجتماعی، سیاسی، قضایی، کانون ارتباط جمعی، مرکز آموزش و... است. اگر چه تمامی این کارکردها به نوعی بازگشت به خواندن پروردگار و اقامه ذکر او دارد، با این حال تنوع کارکردی مسجد، طیف متنوعی از برنامه ها و فعالیت ها را در مسجد ایجاد کرده است.

برای بررسی کارکردهای مسجد می بایست به اولین دوره ایجاد و نمود مساجد یعنی زمان حضرت رسول صلی الله علیه و آله مراجعه کنیم. «از مجموع مدارک تاریخی و روایی اینچنین برداشت می شود که در سیره نبی مکرم اسلام، مسجد اولین و مهمترین رکن در همبستگی بین امت و رهبر و مرکز تمام تصمیم گیری ها و اقداماتی است که حکومت برای اجرای آنها نیازمند حضور و نقش آفرینی آحاد مردم است. اقداماتی نظیر: آموزش نیروهای نظامی، اطلاع رسانی و بسیج عمومی برای مبارزه با توطئه های منافقین، تعلیم و تربیت، رفع مشکلات اقتصادی و معیشتی مومنین و... علاوه بر این ها پیامبر به عنوان حاکم اسلامی تمام وظایف و شئون حاکمیتی خود را با محوریت مسجد و در مسجد رتق و فتق می فرمودند. در مسجد محکمه قضاوت برپا می کردند، با بزرگان به شور می نشستند، بیت المال را در مسجد تقسیم می فرمودند، دیدارهای سیاسی و دیپلماتیک خود را در مسجد برگزار می نمودند و...» (مهدوی ارفع، ۱۳۹۳)

کارکرد مهم دیگر مسجد، کارکرد تبلیغ دین است (فعالی، ۱۳۹۳، ص ۱۰۴). مسجد، مهمترین، اصیل ترین، پاک ترین، پایدارترین و موثرترین پایگاهی است که برای تبلیغ دین می تواند مورد استفاده قرار گیرد. تبلیغ دین و ابلاغ رسالت، وظیفه بزرگی است که بر عهده پیامبران گذاشته شده است.^۵ ۸۷۶

بر پایه ضرورت تبلیغ، خدای متعال کسانی را از جنس بشر - که در پرتو وحی از مقاصد و مرادهای او آگاه و متصف به صفات و اسمای او هستند - در میان آنان برانگیخته و رسالت تبلیغ دین و تعلیم و تزکیه مردم را بر دوش ایشان نهاده است. اینان همان رهبران الهی و حجّت‌های خداوند بر مردم‌اند که شامل پیامبران و جانشینان آنان می‌شود.

پرورش یافتگان مکتب انبیا و امامان معصوم (علیهم‌السلام) یعنی فقها و عالمان دینی نیز در اول تاریخ، رسالت خطیر تبلیغ دین را عهده‌دار بوده‌اند، از این رو خداوند در قرآن کریم از مؤمنان می‌خواهد از میان هر قومی، برخی برای تفقه در دین و آموختن علوم دینی به مراکز علمی کوچ کنند و پس از کسب توانمندی‌های لازم علمی و عملی به سوی قوم خود بازگردند و به انداز آنان - که همان تزکیه و تعلیم باشد - پردازند. اطلاق تبلیغ به فعالیت‌های علما و فقهای دین، معلوم نیست دقیقاً از چه زمانی آغاز گردیده است. ولی شواهد کافی برای اینکه این واژه در سده‌های اولیه تا قبل از قرن سیزدهم برای فعالیت‌های دینی علما و طلاب حوزه متداول و مرسوم بوده باشد یافت نشد. حکایت از این واقعه با نام «تبلیغ دین» سابقه طولانی ندارد و مربوط به دوره شصت تا هشتاد سال اخیر است. تبلیغ در حوزه‌هایی غیر از حوزه دین، غالباً از صورت جمع آن (تبلیغات) استفاده می‌شود. در دهه‌های اخیر، تحولاتی جدی در شکل سنتی تبلیغ و مفاهیم آن صورت گرفته و بررسی‌های علمی در این باب، انجام شده است. پاره‌ای از این تحولات، واکنش ایجابی به فعالیت‌های تبشیری بوده است. شخصیت‌هایی مانند محمد رشید رضا، مفتی محمد شفیع، ابوالاعلی مودودی مؤسس جماعت اسلامی پاکستان، و هبه زحیلی، عبدالقادر عوّده، محمد غزالی، سید محمد شیرازی، شهید مرتضی مطهری، سید موسی صدر و سید محمدحسین فضل‌الله، آثاری، در قالب گفتار یا نوشتار، در زمینه تبلیغ و ضرورت آن و کاستی‌های نظام تبلیغ دینی اسلامی و بایستگی‌های آن پدید آورده‌اند.

یکی از کارکردهای مهم مساجد، انتقال و توسعه فرهنگ است (فعالی، ۱۳۹۳، ص ۱۰۷). فرهنگ به معنای خاص برای یک ملت، عبارت از ذهنیات، اندیشه‌ها، ایمان‌ها، باورها، سنت‌ها، آداب و ذخیره‌های فکری و ذهنی است. با این حال بخش عمده فرهنگ، همان عقاید و اخلاقیات یک فرد یا یک جامعه است. رفتارهای جامعه هم که جزو فرهنگ عمومی و فرهنگ یک ملت است، برخاسته از همان عقاید است. در واقع، عقاید یا اخلاقیات، رفتارهای انسان را شکل می‌دهند و به وجود می‌

⁵ إِلَّا بَلَاغًا مِنَ اللَّهِ وَرِسَالَاتِهِ وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَإِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا أَبَدًا (۲۳/ جن)

⁶ فَإِنْ حَاجُّوكَ فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلَّهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ وَقُلْ لِلَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَالْأُمِّيِّينَ أَسْلَمْتُمْ فَإِنْ أَسْلَمُوا فَقَدِ اهْتَدَوْا وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ (۲۰/ آل عمران)

⁷ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَاحْذَرُوا فَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَأَعْلَمُوا إِنَّمَا عَلَيَّ رَسُولُنَا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ (۹۲/ مانده)

⁸ أَبْلُغْكُمْ رَسُولَاتِ رَبِّي وَأَنَا لَكُمْ نَاصِحٌ أَمِينٌ (۶۸/ اعراف)

آورند. مساجد مراکز فرهنگی شهرها و روستاها بوده اند. مردم در آنها تجمع می کرده اند و آداب و رسوم خود را به اشتراک می گذاشته اند. کودکان و نوجوانان و سایر مردم در مسجد به تبادل معانی می پردازند و بزرگان و گروه های مرجع با صحبت کردن و به نمایش گذاشتن آداب روابط اجتماعی، به امتدادیافتن سنت های فرهنگی خود در نسل های بعد شکل می بخشیدند.

کارکرد های مسجد در گذر زمان دچار تغییر و تحول گردید. دنیای امروز به نسبت دنیای گذشته تغییرات فراوانی داشته است و به واسطه همین تغییرات فراوان نمی توان همان کارکردهایی که سابقا مسجد داشت را تقاضا نمود. این گونه بود که هر چه از آغاز مساجد فاصله می گیریم کارکردهای اصلی یعنی کارکردهای فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و نظامی کم رنگ تر شد.

«به نظر می رسد این نهاد دینی در دوران معاصر و در مواجهه با ساختارها، نهادها، سبک زندگی مدرن و در یک کلام، مدرنیته، با چالش های جدی برخورد کرده است و از ایفای نقش های پیش گفته فاصله گرفته است» (قنبری نیک، ۱۴۰۰)

برای بررسی علل تنزل جایگاه و کاهش کارکردهای مسجد می توان موارد زیر را برشمرد :

یکی از علل تنزل جایگاه مسجد در اجتماع منحصر شدن کارکردهای این مکان مقدس به کارکردهای عبادی است. از سوی دیگر قوانین ناکارآمد درونی این مکان غالبا به گونه ای است که تعاملات عناصر حیاتی مسجد را دچار مشکل می کند. همچنین سوء مدیریت عناصر و ارکان مسجد می تواند ضربه های فراوانی به حیثیت و جایگاه آن وارد کند.

بخش دیگری از علل رکود و تنزل جایگاه مساجد را در بیرون از آن باید جستجو کرد. پدید آمدن مراکز و سازمان هایی با کارکردهای مشابه و موازی مانند حسینیه ها، نمازخانه ها، کانون های فرهنگی، پایگاه ها، مدارس و ؛ عدم برنامه ریزی و قانون گذاری صحیح برای مساجد در سطح ملی و عدم وجود متولی واحد از دیگر عواملی است که موجب تنزل جایگاه مسجد گردیده است.

فراتر از علل ذکر شده علل دیگری هم قابل بررسی است. از قبیل مقتضیات زمان؛ به طور مثال تغییر و تحولاتی که در عرصه ارتباطات رخ داده نه تنها مساجد بلکه عموم نهادهای اجتماعی را تحت تاثیر قرار داده است به گونه ای که تقابل وسیعی بین الگوهایی که رسانه ها و دستگاه اجتماعی معرفی می کنند با الگوهای معرفی شده از جانب فرهنگ های سنتی وجود دارد.

از علل فوق الذکر برخی قابلیت رفع شدن را داشته ولی برخی اجتناب ناپذیرند و چه بسا در آینده نه چندان دور تشدید شوند. ظرفیت فراوان مساجد منهای موانع گریبانگیر آن نوید دهنده نقش آفرینی گسترده و موثر این مکان مقدس در عرصه های مختلف فردی و اجتماعی می باشد.

۲. پیشینه پژوهش

تاکنون کتب و مقالات مرتبط با به اهمیت و ویژگی های کلی کارکردهای گذشته مسجد یا بصورت کلی به آینده فعالیت های دینی پرداخته اند که بصورت نمونه به توصیف مواردی می پردازیم.

کتاب « تبیین جامعه شناختی مشارکت مردم در مساجد » (شایگان، ۱۳۸۹) سعی کرده است با نگاهی جامعه شناختی به موضوع مشارکت مردم در مساجد بپردازد. در این کتاب به عملکردهای مسجد به عنوان عاملی تعیین کننده در میزان مشارکت مردم در مسجد اشاره شده است؛ اعم از عملکردهای اصلی (وظایف و فعالیت هایی که به طور مستقیم با کارکرد مساجد به عنوان یک سازمان حافظ الگوهای فرهنگی در جامعه مرتبط است، مانند برنامه های عبادی و تبلیغ دین) و عملکردهای جانبی (فعالیت های مسجد که به طور غیرمستقیم با کارکرد مسجد در ارتباط است مانند فعالیت های علمی، آموزشی، اقتصادی و ...)

کتاب مسجد و سبک زندگی که در سال ۹۳ توسط محمدتقی فعالی نگاشته شده است در نظر دارد ضمن بررسی نقش کلیدی و سرنوشت ساز مسجد در صدر اسلام و نیز بررسی علل و عوامل کاهش نقش مزبور در جهان امروز، برنامه ای ارائه دهد تا جایگاه مسجد رفعت و ارتقاء یابد و در ایجاد سبک زندگی اسلامی اثرگذار باشد. به اعتقاد نگارنده کتاب، مسجد میتواند در عین حال که بعد عبادی و آموزشی داشته باشد، اوقات فراغت نسل جدید را پر کند، شهر اسلامی را مدیریت نماید، با خرافات و انحرافات مقابله کند، مسلمانان را قانونگرا و نظم پذیر سازد، به محلی برای حمایت مستمندان و نیازمندان درآید، عاملی برای تحکیم نهاد خانواده باشد، با جذب حداکثری مخاطبان نسل جدید را هدایت کند، پیامها و ارزش های اسلامی را در جامعه و جهان منتشر سازد و مدیریت امور مسلمانان را بر عهده گیرد. در این کتاب همچنین نقش مسجد در عرصه های عبادی، آموزشی، اجتماعی و فرهنگی مورد واکاوی و تحلیل قرار گرفته است. نویسنده این کتاب معتقد است مسجد می تواند مقر اصلی حکومت اسلامی باشد و مسلمانان را احیا کند چنانکه در مسجد ظرفیتی است که آنرا برای بیشترین تأثیرگذاری ها مهیا کرده است و این مرکز مقدس قادر است مشکلات جهان اسلام را کاهش دهد و از آلام مسلمانان بکاهد.

مقاله « آسیب های اجتماعی برآیند شکاف مسجد و جامعه » (رحیمی سجاسی، ۲۰۲۱) به قلم داود رحیمی سجاسی در مجله اسلام و مطالعات اجتماعی نگاشته شده است. این نوشتار درصدد پاسخ به نسبت آسیب های اجتماعی با مسجد به مثابه نماد دین است. آسیب های اجتماعی در ایران معاصر، استمرار آسیب های جهانی هستند که تجدد منجر به آن شده است و لذا دین و مسجد که نقشی پیشگیرانه در مواجهه با آسیب های اجتماعی داشتند، با کم رنگ شدن حضور در دوره معاصر، کار ویژه دفع آسیب ها را از دست داده و به کارکردهای رفع آسیب ها تقلیل یافته اند. هدف از این مقاله، ترسیم رویکردی پدیدارشناختی نسبت به مساجد در دوران معاصر است.

پایان نامه « بررسی کارکردهای اجتماعی مسجد در صدر اسلام (تا سال ۴۰هـ.ق) و مقایسه آن با پنجاه سال اخیر (۱۳۳۵-۱۳۸۵) در ایران » (معجیری و لمسه چی، ۱۳۹۱) که در فصل اول به تعریف و واکاوی مفاهیم و کلیات پژوهش و در فصل دوم کارکردای آموزشی مسجد مورد بررسی قرار گرفته است. در این فصل به فعالیت های آموزشی مسجدهای مدینه در صدر اسلام اشاره شده و آنگاه عوامل کم رونق شدن کارکرد آموزشی مساجد برشمرده شده است. سپس به کارکرد

آموزشی مساجد در پنجاه سال اخیر در ایران اشاره شده و عوامل تضعیف این نقش و راهکارهای تقویت آن برشمرده شده است. در فصل سوم کارکردهای فرهنگی مسجد و نقش مساجد در ترویج و نهادینه کردن فرهنگ اسلام در صدر اسلام و پس از آن به نقش و جایگاه خاص مساجد در انتقال ارزش های فرهنگی و ایجاد همبستگی اجتماعی و مبارزه با انحرافات و ناهنجاری های اجتماعی در پنجاه سال در ایران اشاره شده است. در فصل چهارم کارکردهای تبلیغی مسجد را بررسی و مراکز تبلیغی پیامبر صلی الله علیه و آله بر شمرده شده است. و سپس به نقش مسجد در تکوین افکار عمومی و بسیج توده ها برای تبلیغ ارزش های دینی پرداخته شده است. در فصل پنجم کارکردهای سیاسی مسجد و برخی از فعالیت های سیاسی مسجد در صدر اسلام از قبیل: پذیرش هیأت ها، قضاوت، اعلان خبرهای مهم سیاسی، جمع آوری نیرو و امکانات جنگی، انجام بیعت ها و بیان اعتراض ها اشاره شده است. سپس برخی از عوامل رکود کارکردهای سیاسی مسجد بیان گردیده است. آنگاه به نقش مساجد در حوادث مهم ایران معاصر از قبیل: قیام تنباکو، انقلاب مشروطیت، قیام ۱۵ خرداد و بالاخره انقلاب اسلامی ایران پرداخته شده و روشن شده است که مساجد پایگاه اصلی ایجاد و حفظ و استمرار انقلاب اسلامی ایران بوده اند. در فصل ششم به نتیجه گیری و بیان پیشنهادات پرداخته شده و راهکارهایی برای احیای مساجد ارائه گردیده است.

کتاب «الگوی مدیریت اثربخش مسجد» تألیف رسول عباسی، (عباسی، ۱۳۹۴) به این سوال پاسخ می دهد که مدیریت اثربخش مسجد دارای چه عناصری و الگوی ارتباط بین آنها چگونه است؟ در این نوشتار به منظور تدوین الگوی تحقیق از مطالعه منابع دینی - اسلامی خصوصا آیات و روایات، منابع علم مدیریت، جامعه شناسی، روان شناسی دین، مدیریت اسلامی، منابع فقهی مسجد، بررسی تطبیقی در حوزه مطالعات سازمان های داوطلبانه و سازمان های دینی و فونونی همچون مصاحبه اکتشافی، مشاهده و نظرخواهی دلفی از متخصصان استفاده شده است. یازده بُعد در این الگو در پنج حوزه ورودی، فرایند، خروجی، پیامد(هدف) و عناصر محیطی شناسایی شدند. ابعاد ورودی عبارت اند از: شایستگی های امام مسجد، شایستگی های فعالان، شایستگی های جماعت و منابع (منابع مالی، مادی و اطلاعات). حوزه فرایند، شامل بُعد اقدامات و حوزه خروجی، شامل تنوع و کیفیت برنامه ها و خدمات است. جذب حداکثری و مرجعیت مسجد، حوزه پیامد یا هدف را شکل می دهند. عناصر محیطی نیز در برگیرنده سازمان های محیطی و بافت محلی است.

کتاب سیاست گذاری فرهنگی مسجد در جمهوری اسلامی ایران به قلم میثم فرخی (فرخی، ۱۳۹۵) در راستای پاسخ به دو مسأله تبیین رابطه حکومت و مسجد و نقش سازمان ها و ارگان های مرتبط با حوزه مسجد به رشته تحریر درآمده است. در این راستا تلاش نگارنده بر آن بوده تا مسائل و سیاست های نهاد مسجد پس از انقلاب اسلامی تا زمان فعلی را مورد مطالعه و بررسی قرار دهد.

رضا ابروش در مقاله «پیشران های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب های اجتماعی» (ابروش، ۱۴۰۰) معتقد است که درک صحیح پیشران ها سبب می شود سیاست گذاران اجتماعی برای مدیریت آسیب های اجتماعی، از ظرفیت های فرهنگی مسجد بهره جویند. هدف این مقاله، شناسائی و تحلیل پیشران های فرهنگی مساجد و تعیین روابط میان آنها برای مدیریت

آسیب های اجتماعی است. پرسش اصلی عبارت است از: پیشران های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب های اجتماعی چیست و چه رابطه ای بین پیشران های مذکور برقرار است؟ کتاب ها و مقالات متعدد دیگری هم به توصیف و ویژگی ها، تاریخچه و کارکردهای مسجد بصورت پراکنده پرداخته اند که جهت اختصار ذکر نگردید.

نوشته های موجود معمولاً گذشته مسجد را توصیف کرده اند و در مورد آینده مسجد نیز تنها به ضرورت پژوهش اکتفا یا به شکل تجویزی بررسی کرده اند. تمایز نوشته حاضر با آن ها در این است که به آینده فعالیت های فرهنگی - تبلیغی دین با محوریت مسجد بصورت توصیفی پرداخته است و تحولات مسجد از صدر اسلام را خصوصاً دهه های بعد از انقلاب را بررسی کرده و نیز به عوامل و روندهای موثر در جامعه توجه داشته است. و به این نکته تاکید کرده است که سنخ کارکرد مسجد در ارتباط موثر با تحولات و نیازهای جامعه است. لذا باید سناریوهای احتمالی نیازهای جامعه و به دنبال آن کارکردهای مسجد را شناخت و خود را آماده رویارویی با این تغییرات کرد.

۳. روش شناسی

این مقاله به مطالعه سناریوهای آینده مسجد می پردازد و از سنخ مطالعه آینده ها (یا همان آینده پژوهی) است و به همین جهت از دسته مطالعات کاربردی به حساب می آید. در این مطالعه، ابتدا با مروری بر تاریخچه سیر تحولات مسجد، اصل «تغییر» در مسجد مورد توجه قرار گرفت، چرا که آینده پژوهی در حقیقت، مطالعه تغییر است (بیشاپ و هاینز، ۱۳۹۷). پس از آن لازم بود عوامل تغییر آینده مسجد، به دست آیند. فهرست عوامل موثر بر آینده مسجد، از چند طریق احصا شدند. ابتدا تحلیل تاریخچه و تحلیل ادبیات، برخی عوامل را نمایان ساخت. علاوه بر این با استفاده از تکنیک های خلاقیت در کارگاه، برخی دیگر از عوامل به فهرست اضافه شدند. در نهایت، با استفاده از تکنیک پیامدسنجی کلان روندهای تغییر، فهرست مهمترین عوامل موثر بر آینده مسجد، به دست آمد. برای این منظور لازم بود، کلان روندهای مهم مورد توجه قرار گیرند و با تکنیک های پیامدسنجی، پیامدهای محتمل آن ها برای آینده مساجد به دست آیند. در بخش یافته ها، فهرستی مختصر از پیشران ها و پیامدهای آنان در مسجد ارائه خواهد شد. برای به دست آوردن پیامدها، از جلسات پنل متخصصین استفاده شده است.

فهرست عوامل موثر بر آینده تبلیغ، زمینه مناسبی برای پرورش سناریوها فراهم می کند ولی برای شکل دادن به محور اصلی سناریو، لازم است، پیشران های تغییر به دست آیند. پیشران ها نیروهای اصلی تغییر هستند که در اثر آن ها، مجموعه عمده ای از شرایط تغییر می کند این تغییرات به نحوی است که سیستم از نقطه تعادل سابق خارج و به وضعیت جدیدی وارد خواهد شد. به عبارت دیگر پیشران ها را می توان «عوامل تغییردهنده اصلی» نامید که در محیط رخ می دهند و فضای حاکم بر ساختار مسجد را تغییر می دهند. شناخت پیشران منوط به شناخت آثار آنها می باشد. «ما کنترل بسیار کمی بر روی نیروهای پیشران داریم. قدرت اصلی ما در سروکار داشتن با نیروهای پیشران، در تشخیص و فهم و درک تاثیرات آن ها نهفته است» (شوارتز، ۱۳۹۸، ص ۱۱۰). پیشران ها نیروها، عوامل و عدم قطعیت هایی هستند که تغییر در محیط سازمان یا صنعت را

ایجاد کرده یا به پیش می رانند (Saritas & Smith, 2011). یا به تعریف دیگر نحوه بر هم کنش عوامل و مولفه های تاثیر گذار در هر پدیده ای را نیروهای پیشران موجود در محیط تعیین می کنند. (Van Der Heijden, 1996)

کارشناسان حاضر در کارگاه، در یک فرایند اولویت گذاری مبتنی بر رای جمعی، سه کلان روندی که نقش تعیین کننده ای در آینده مسجد می توانند داشته باشند را انتخاب کردند. پس از آن هر کلان روند به صورت جداگانه در فرایند روش «چرخ آینده»⁹ قرار گرفت و از خلال به کارگیری ذهن انگیزی¹⁰ جمعی پیامدهای متنوع کلان روند در آینده مسجد مورد حدس و جمع آوری قرار گرفت.

پس از تحلیل و پیامدسنجی پیشران ها، به ارائه دو سناریو بدیل برای آینده مسجد پرداخته شده است. سناریوها تصاویری داستان گونه از آینده هستند که بر پایه یک «عدم قطعیت» کلیدی شکل گرفته اند ولی روابط و تحولات موضوع را در بافت تغییرات شتابان، پیچیدگی های فوق العاده و روابط بازیگران متعدد ارزیابی می کند. سناریو ها ابزاری برای نظم بخشیدن به درک و بینش ما از وضعیت حال و آینده است و به مدیران و رهبران کمک می کند شرایط متفاوت را در نظر گرفته و از غفلت زدگی جلوگیری کنند. سناریوها از طریق بحث گروهی در یک کارگاه مشارکتی¹¹ به دست آمده است و با ارائه به خبرگان موضوع تایید شده است.

۴. یافته های تحقیق :

مسجد دارای حیات پویا می باشد و در تعامل با محیط پیرامونی خود واکنش نشان می دهد. مطلب مهمی که از خلال مباحث مطرح در میان کارشناسان در کارگاه آینده پژوهی مسجد و در خلال مرور تاریخچه تحولات مسجد استخراج گشت، تاکید بر همین نکته بود که درک تحولات مسجد بدون درک تحولات اجتماعی پیرامون مسجد امکان پذیر نمی باشد. به همین خاطر برای اینکه بتوان راهی به سوی آینده مسجد پیدا کرد لازم است، محیط نزدیک و کلان مسجد مورد رصد و پایش قرار گیرد و مهمترین عواملی که می توانند محیط مسجد را در آینده تغییر دهند، مورد ارزیابی قرار گیرند. این در صورتی است که جهان امروز دائما در حال تغییر است و در آینده با شرایط جدیدی مواجه خواهیم شد که محیط تعاملی مسجد را هم تغییر خواهد داد.

جهان پیش رو جهانی است نو که تاکنون بشریت ابزارهای آن را تجربه نکرده است. ابزارهای ارتباطی، تعاملات همه افراد و سازمان ها را تحت تاثیر قرار داده است. سرعت تحولات به قدری بالاست که یک نسل با نسل بعدی بیگانه است. «فروپاشی نظام های سیاسی، حرکت سریع اقتصاد جهانی بسوی استقرار، سازوکارهای بازار آزاد و پیشرفت های چشمگیر در تکنولوژی اطلاعات و ارتباطات از جمله این تحولات هستند. بدون شک قرن بیست و یکم قرن شگفتی هاست و سرعت تغییر و گستره تحولاتی که فراروی سازمانهای امروزی است مدیریت این سازمانها را به چالش عظیم می خواند.» (علیزاده، ۱۳۹۴)

اما این تغییرات در همه عرصه ها مثبت نیست و شواهد حاکی از این است که جریان حاکم در جهان در بسیاری از نظریات و

⁹ Futures wheel

¹⁰ Brain Storm

¹¹ Participatory workshop

راهبردهای خود متحمل شکست خواهد شد به طوری که بشریت در آینده از برخی از شیوه‌ها و الگوهای که در پیش گرفته است باز خواهد گشت. پس از انقلاب صنعتی دنیا به سمت سازمانی شدن رفت به این شکل که فرد از بدو تولد تا زمان وفاتش وابسته به سازمان‌ها شد. پله پله از نهادها کاسته و به سازمان‌ها افزوده شد. این دوری از نهادها و پیوستن به سازمان‌ها حداقل دو تجربه تلخ برای بشریت به جای گذاشت. اول این که سازمان‌ها نتوانستند آن گونه که به جا بود وظایفی که از دست نهادها خارج کرده بودند به سرانجام برسانند مثل بحث تربیت و ثنایا دوری از نهادها که بنای بر هویت و معنی داشتند بشر را دچار سردرگمی و پوچی کرد به گونه‌ای که بشر امروز در بحران هویت غرق شده است. (قوام، ۱۳۷۹)

جهان امروز، برخلاف گذشته، دارای مشخصه‌های کاملاً متفاوتی است. از جمله این مشخصه‌ها، می‌توان به پیچیدگی، عدم قطعیت، سازگاری پایین، نرخ تغییرات شدید، دوره دگرگونی کوتاه مدت و نهایتاً حضور شگفتی‌سازها اشاره کرد. این مسائل، مشکل بزرگی را پیش پای انسان کنونی قرار داده است که چنانچه راهکاری برای این مشکل نیابد، در سیر پرشتاب قرن بیست و یکم، هضم و حذف خواهد شد. در مواجهه با این جهان، یک سوال اصلی وجود دارد که باید از خود و دیگران پرسیم: به کجا (چه حوزه‌ای، چه فناوری، چه مسئله‌ای) ... (باید بیشتر توجه کرد و تمرکز داشت؟)

پاسخ این سوال، در واقع همان اولویت‌گذاری است. اولویت‌گذاری بیش و پیش از هر نهاد و فرد دیگری برای حاکمیت و نهادهای دینی معنا می‌یابد. برای این منظور، از روش‌های آینده‌پژوهی استفاده می‌کنند. از مهمترین این روش‌ها، مطالعه کلان‌روندهای اکنون و آینده جهان و نیز روندهای بخشی و خرد هر مساله می‌باشد. هدف کلی دولت‌ها، سازمان‌ها و نهادها از مطالعه روندهای کلان و خرد، تشخیص بهتر الگوهای تغییرات، همکاری‌های گروهی بیشتر، تمرکززدایی‌های بیشتر، انطباق زمانی بودن بیشتر با تغییرات و تصویر بزرگ و درست داشتن از تغییرات در جهت اصلاح و ارتقای سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی است.

۴-۱. پیامدهای کلان روندها بر آینده مسجد

رویدادهای متعددی که بصورت منظم و مستمر در یک توالی خاص و در یک بازه زمانی و بافتار خاص رخ می‌دهند، تشکیل یک روند را می‌دهند. و با ترکیب چندین روند، باعث به وجود آمدن کلان‌روند^{۱۲} می‌شود. تغییرات مذکور ممکن است به شکل کیفی یا کمی باشد. به عنوان مثال، می‌توان به روند تغییرات جمعیت (کمی)، یا روند تغییر ارزش‌ها (کیفی) اشاره نمود. در واقع کلان‌روندها ابر نیروهایی هستند که به آینده شکل می‌دهند و شناخت آنها امکان پیش‌بینی وضعیت‌های بهینه‌ساز یا آسیب‌زای کارکردی و ساختاری جامعه را به ما می‌دهد. کلان‌روندها، به عنوان فرایندهای دگرگونی بلندمدت با دامنه وسیع تر و تاثیرات ریشه‌ای تر مطرح هستند. از مهمترین کلان‌روندها تغییرات جمعیتی، پراکندگی قدرت

¹² mega trend

جهانی، فرد گرایی، دستکاری انسان، دیجیتالی شدن همه چیز (هوش مصنوعی (، شهرنشینی، بحران آب و تغییرات اقلیمی، عدم اطمینان فزاینده و مهارت محوری می‌باشد (کوهی، امیری، و ذوالفقارزاده، ۱۳۹۷)

با توجه به گسترده‌گی کلان روندهای تغییر و محدودیت منابع و فرصت زمانی این تحقیق، از میان فهرست کلان روندهایی که در تحقیقات پیشین ذکر شده بود، اقدام به انتخاب مهمترین مواردی که می‌تواند بیشترین اثرگذاری بر مسجد و رسالت های آن در آینده داشته باشد، گردید.

۴-۱-۱. بحران آب و تغییرات اقلیمی:

پژوهش های صورت گرفته در جهان نشان می‌دهد که تا سال ۲۰۵۰ بیش از ۱۵ درصد مردم جهان که اغلبشان در خاورمیانه و آفریقا هستند، بحران و کمبود شدید آب را تجربه خواهند کرد. بحران آبی آینده یکی از پتانسیل های مهم بالقوه برای نزاع و چالش های امنیتی بین المللی است که قابلیت تبدیل شدن به بحران بزرگ بین المللی را دارد. ایران به عنوان کشوری با تنش های آبی فراوان و واقع شده در منطقه بحرانی خاورمیانه، با دورنمایی نگران کننده روبه‌رو است که در صورت نبود مدیریت صحیح و تنظیم سیاست های داخلی و بین المللی مطلوب برای آینده، با بحران های زیست محیطی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و حتی نظامی امنیتی در داخل و خارج از مرزهای سیاسی مواجه خواهد شد. ابعاد و پیامدهای این بحران میتواند استقلال و تمامیت ارضی کشور را به چالش بکشاند. از این رو، شناخت این پیامدها و چگونگی مدیریت آنها امری ضروری است. (رضایان و رضایان، ۱۳۹۵)

پیامد کلان روند یا پیشران	تشریح پیامد کلان روند یا پیشران
ناامنی حوزه مسجد	یکی از پیامدهای کم آبی در یک محل بحث عدم امنیت خواهد بود. وقتی نیاز شکل گرفت همیشه افرادی هستند که برای برطرف کردن نیاز خود به دست اندازی به حق و حقوق دیگران روی می‌آورند و این خود زمینه تنش را به وجود می‌آورد.
فعال شدن گروه های جهادی	وقتی پای نیازمندی و چالش در یک محله به وجود می‌آید خودبه خود انسان های غیور و جوانان محل بی کار ننشسته و دست به کار می‌شوند و با توجه به رویکردی که مساجد در تاسیس گروه های جهادی دارند این مسئله منجر به تکاپوی گروه های جهادی در مسجد می‌شود.
سلامت منطقه	بخش عمده نظافت و رعایت بهداشت به وسیله آب انجام می‌شود و با کم آبی این

مسئله تحت تاثیر قرار می گیرد که باز می طلبد که مسجد نسبت به این مسئله برنامه ریزی داشته باشد	
از یک طرف مشاغل و طرح های موجود ضربه می خورند و از طرف دیگر در صورتی که ایده های مناسب شرایط به کار گرفته شود می تواند تولید ثروت داشته باشد مثل ساخت دستگاه آب شیرین کن	تهدید و فرصت برای تولید ثروت
وقتی آب و برق نباشد اجراهای مناسک دچار اختلال خواهد شد و البته افراد انگیزه کمتری نیز برای حضور در مناسک خواهند داشت.	ایجاد مانع برای مناسک
در دورانی که شرایط به شدت تغییر کند هستند کسانی که به راحتی نمی توانند خود را با این شرایط تطبیق دهند و نیاز دارند که راه و چاه برای ایشان تبیین شود.	نیاز به آموزش و مشاوره
شاید بتوان مهمترین اثر تغییرات اقلیمی و کم آبی را افزایش اضطراب و ترس ناشی از این مسئله عنوان کرد. رکن خانواده یعنی زن خانه دائما برای امور مختلف خویش به آب نیاز دارد و اگر آب نباشد اضطراب جریان پیدا می کند و زن هم این اضطراب را به مرد و مرد هم به اجتماع منتقل می کند و این گونه اضطراب فراگیر می شود. یکی از عواملی که مردم رو به معنویت می آورند هم همین مسئله است.	افزایش اضطراب و ترس و نیاز به معنویت
وقتی پای خشکسالی به میان بیاید تنش های متفاوتی بین محله ها و اقوام و شهرها و روستاها به وجود می آید. در حالت طبیعی و هنگامی که خشکسالی نیست این تنش ها در روستاها بر سر آب وجود دارد چه برسد که آب کم شود و منافع افراد به خطر بیفتد.	آسیب های اجتماعی

۴-۱-۲. عدم اطمینان فزاینده:

تلاطم تدریجاً فزاینده محیط در طول قرن بیستم به دلیل افزایش سرعت آهنگ تغییرات محیطی و همچنین پیچیده تر شدن محیط، دانشمندان را به ابداع شیوه های متفاوت مدیریت محیط واداشته است. عدم اطمینان محیطی نیز که نتیجه غیر قابل پیش بینی بودن تغییرات آینده محیط است، معیار آینده نگری در تشخیص میزان تلاطم محیطی را با مشکل مواجه ساخته است. از این رو بسیاری از پژوهشگران به دنبال راهکارهای کاهش عدم اطمینان مسائل آینده به منظور اتخاذ تصمیمات استراتژیک اثربخش هستند. (رجوعی، ۱۳۸۷)

<p>تشریح پیامد کلان روند یا پیشران</p>	<p>پیامد کلان روند یا پیشران</p>
<p>تغییرات مداوم و پر شتاب باعث آشفتگی و اضطراب و عدم اطمینان به مسائل و شرایط و آینده انسان ها می شود. از سویی دیگر نیاز روحی انسان ها به معنادار نگاه کردن به جهان و زندگی و فرار از بی معنایی، و نگاه به دین به عنوان عاملی برای معنادار کردن زندگی، افق جدیدی جهت شناخت هرچه بیشتر دین گشوده و رهیافتی جدید به نام رهیافت معنا به وجود آورده است. این رهیافت با ارائه تفسیری جدید از انسان و دین و ارتباط آن دو، معتقد است در شناخت انسان و دین باید به همه ابعاد آن توجه داشت. یکی از ویژگی های انسان نیاز به معناست که تنها دین می تواند آن را برآورد. بر این اساس، مهم ترین کارکرد دین معنابخشی است. (علمی و چنگی آشتیانی، ۲۰۱۴) و تمام انسان ها نیاز مبرم به معنا بخشی در تمام زندگی خود خواهند داشت. مثلا جامعه کنونی نمی داند طبق چه الگو و معنایی فرزند خود را تربیت کند و یا چگونه غذایی را بخورند. این آشفتگی الگو و معناها باعث عدم اطمینان خواهد شد لذا اگر مسجد بتواند الگو بخشی و معنا دهی کند مزیت رقابتی خواهد داشت.</p>	<p>معنا بخشی</p>
<p>وقتی همه چیز تغییر کند و سرعت تغییرات بالا باشد احتمال تغییر مداوم امام جماعت هم بالا می رود و تغییر امام جماعت هم یعنی عدم ثبات مدیریت</p>	<p>تغییر مداوم ائمه جماعات و عدم ثبات مدیریت</p>
<p>وقتی تغییرات سرعت گرفت نیاز به آموزش هم برای خود جا باز می کند و مساجد می توانند در این مسئله پیش گام باشند.</p>	<p>نیاز به آموزش متناسب</p>
<p>الهیات یعنی اینکه دیدگاه توحیدی و متون دینی را راجع به مسائل و روندها و پدیده های جدید مشخص کنیم و به نسبت سنجی از آن مفاهیم جدید در هندسه دینی برسیم و گفتمان سازی کنیم. به عبارت دیگر امتداد دین درباره مسائل و پدیده های جدید و پیامدهای آن مانند کرونا که مرگ، ترس، مواسات و... از پیامدهای آن است.</p>	<p>الهیات روند</p>
<p>شدت گرفتن سرعت اتفاقات یک معنای مهم را در پی دارد، شکاف نسلی. فاصله گرفتن پدر از پسر و مادر از دختر به خاطر فاصله گرفتن مهارت ها نیاز به مشاوره و دریافت مهارت ها را افزایش می دهد.</p>	<p>نیاز به مشاوره</p>
<p>فناوری اجتماعی ساز و کار های نرم و ذهنی و سیستماتیک برای رفع نیازهای اجتماعی می</p>	<p>فناوری های</p>

<p>باشد. این ها جایگاه هایی را تولید می کنند که بر روی آنها هنجارها و ارزش ها بار می شود. یک غذا اگر دارای جایگاه شود به فناوری اجتماعی تبدیل می شود مانند شله در مشهد که از ماهیت اطعام خارج شده است. لذا می بینیم که هنجارها و ارزشها در موقعیت های اجتماعی و فناوری های اجتماعی معنای دیگری پیدا می کنند.</p> <p>فناوری های اجتماعی کلانی وجود دارند که هویت ساز هستند همچون هیئت، راهیان نور، اربعین</p> <p>اگر مساجد به سمت ایجاد فناوری های اجتماعی خرد و کلان بروند می توانند در برآورده کردن نیازهای آینده جامعه موثر باشند و سبک زندگی جامعه را به سمت سبک زندگی دینی که واجد عنصر معنا می باشد، هدایت کنند.</p>	<p>اجتماعی در جهت معنی بخشی به زندگی</p>
---	--

۴-۱-۳. دیجیتالی شدن (هوش مصنوعی) :

امروزه با پیشرفت های چشمگیر و روزافزون سطوح کاربردی فناوری هوش مصنوعی، سیستم های مجهز این فناوری، عملکردی شبیه عملکرد ذهن انسان دارند که در آینده نزدیک، این قربات عملکردی بیش از پیش خواهد بود. فناوری یاد شده در حل بسیاری از معضلات و خواسته های پیچیده بشر، نقش آفرینی موثری دارد. (شمسی، ۱۳۹۹)

پیامد کلان روند یا پیشران	تشریح پیامد کلان روند یا پیشران
تأثیر پذیری آموزش	با شایع شدن هوش مصنوعی یکی از اتفاقات مهم این است که آموزش درون مسجدی در زمینه های دینی و غیردینی تأثیر می پذیرد . اما اینکه کمتر بشود حتمی نیست چون اهداف آموزشی دینی فقط بحث علمی نیست و ابعاد دیگری هم دارد .
عدم کاهش خدمات مشاوره	مشاوره یک جنبه علمی دارد و یک جنبه روانی . اگر فقط جنبه علمی مد نظر بود با آمدن هوش مصنوعی شاهد از کارکرد افتادن مشاوره بودیم ولی به خاطر جنبه روانی،

مشاوره حضوری کارکرد خود را حفظ می کند.

۴-۲. سایر روندهای تغییر آینده مسجد

پیشران های تغییر مسجد، صرفا محدود به تحولات ناشی از کلان روندها نیستند؛ بلکه تحولات درونی مسجد نیز می توانند عاملی برای تعیین تحولات آینده مسجد باشند. از این رو لازم است مهمترین تغییرات مسجد نیز رصد شود و سهم تاثیر آن در آینده مسجد مشخص گردد. در جدول زیر روندهای تغییر به همراه توضیح و تشریح آنها آمده است. این روندها توسط کارشناسان فرهنگی حاضر در کارگاه پایش و ارزیابی شده اند.

عنوان نیروی پیشران / روند	تشریح نیروی پیشران / روند
چالش معیشت	عموما در مراکز فرهنگی مثل مساجد نیروها به صورت جهادی کار می کنند و حق الزحمه ای دریافت نمی کنند. این پدیده تا زمانی است که فعال فرهنگی و همچنین امام جماعت بتوانند به صورت حداقلی معیشت خود را تامین کنند و الا فرد ناچار میشود خلا معیشتی خود را با کاهش فعالیت های جهادی اش جبران کند و این موجب ضربه خوردن کارهای فرهنگی میشود.
جذب طلاب به مراکز علمی	در سال های اخیر تاسیس موسسات علمی باعث شده است که طلاب پس از پایان سطح به سراغ این موسسات رفته و غالب وقت خویش را در این موسسات و طبق برنامه آن ها بگذرانند که این مسئله باعث ضربه خوردن کارهای فرهنگی شده است.
چالش انسجام درونی	یکی از مسائلی که به شدت حرکت فرهنگی مساجد را با مشکل و کندی مواجه کرده است عدم انسجام درونی نیروها است. اگر این مسئله برطرف شود مساجد با ساختاری منسجم و منظم میتواند جهشی فرهنگی را رقم بزنند.

<p>در گذشته مساجد تمامی نیازهای یک محله را برطرف می کرده . ولی با گذشت زمان و تاسیس نهادها و سازمان ها مانند فرهنگسراها و خیریه ها آرام آرام از ماموریت ها و خدمات مساجد کاسته شد تا جایی که امروز مساجد کارکردهای حداقلی پیدا کرده اند و این به خودی خود باعث شده که مردم کمتر در برآورده کردن حوائج خویش به مسجد رجوع کنند.</p>	<p>مراکز و نهادهای رقیب</p>
<p>به نظر می رسد که یکی از روندهایی که باعث کاهش یا افزایش حضور مردم در مساجد شده است شرایط اقتصادی و وضعیت سیاست داخلی است .</p>	<p>چالش های اقتصادی و سیاسی</p>
<p>گرایش مردم به فضای مجازی و زندگی تکنولوژیک باعث شده طبقه ای از مردم رو به زیست مجازی بیاورند و گرایش ایشان به سمت زیست حقیقی و حضور در اجتماع که یک نمونه اش حضور در مساجد است کاهش پیدا کند.</p>	<p>تکنولوژی و فضای مجازی</p>
<p>در گذشته بسیج مستقر در مسجد به صورت نهادی خدمت می کرد و با توجه به نیاز جامعه حرکت مینمود. اما از برهه ای این نهاد به سمت سازمانی شدن حرکت کرد و از نیازهای جامعه تا حدودی فاصله گرفت و این مسئله خودبه خود در انگیزه افراد تاثیر گذار شد.</p>	<p>تبدیل نهاد بسیج به سازمان</p>
<p>در گذشته خیلی از مساجد برای انجام امور خود به نهاد ها و سازمان های مختلف تکیه می کردند در حالی که امروزه با نا امید شدن از سازمان ها، سعی میکنند از ظرفیت های درونی و مردمی مساجد برای انجام فعالیت هایشان استفاده نمایند.</p>	<p>رویکرد مردمی در فعالیت ها</p>
<p>بسیاری از مساجد در زمینه های مختلف به فکر کارهای کمی و پر سر و صدا بوده اند درحالی که این جهت گیری به سمت فعالیت های کیفی تغییر کرده است.</p>	<p>توسعه کیفی فعالیتها به جای کمی</p>

۵. سناریوهای آینده مسجد

در بخش روش تحقیق بیان شد روش به کاررفته برای تدوین سناریوها در این تحقیق، مبتنی بر تحلیل پیشران‌ها است. به این منظور، پیشران‌های متعدد احصا شده، به دو طریق پالایش شدند تا بتوان به «عدم قطعیت کلیدی» که مبنای بسط سناریوها است دست یافت؛ اول پیشران‌ها بر اساس اثرگذاری رتبه‌بندی شدند و مهمترین پیشران‌هایی که بیشترین اثرگذاری ممکن بر آینده مسجد را داشتند، انتخاب شدند. پالایش دوم بر اساس میزان عدم قطعیت بود. از میان پیشران‌های منتخب، فقط مواردی که دارای عدم قطعیت گسترده هستند، منجر به ایجاد سناریوهای چندگانه می‌شوند. بنابر نظر متخصصان حاضر در کارگاه، «نیاز اصلی مردم در آینده» تنها عدم قطعیت کلیدی بود که قدرت تنوع بخشی به سناریوهای آینده مسجد را داشت. با این حال سایر پیشران‌ها و پیامدهایشان کنار گذاشته نشدند، بلکه در بسط فضای سناریوها به کار گرفته شدند. بنابراین دو سناریوی بدیل برای آینده مسجد قابل تصور است؛ سناریوی «مسجد به مثابه محور خدمات اجتماعی» و سناریوی «مسجد به مثابه کانون معنادهی زندگی». اگر در آینده، نیاز اصلی مردم ارائه خدمات اجتماعی توسط یک نهاد جایگزین باشد، مسجد وارد سناریوی خدمات اجتماعی خواهد شد و کارکرد اصلی مساجد ارائه‌ی خدمات اجتماعی گسترده به مردم و مبارزه با آسیب‌های اجتماعی خواهد بود. ولی در صورتی که در آینده مشکل اصلی مردم، خلاء معنا در زندگی باشد، مسجد وارد سناریوی معنادهی به زندگی می‌شود و کارکرد اصلی مساجد ارائه یک نظام معنایی فراگیر و سبک زندگی صحیح به جامعه و نجات انسان‌ها از اضطراب، ترس، شک و دودلی خواهد بود... هر کدام از این سناریوها در واقع پویایی و منطق حاکم بر تحولات آینده را نشان می‌دهد.

۵-۱. سناریوی مسجد به مثابه محور خدمات اجتماعی

این سناریو جهانی را به تصویر میکشد که افراد جامعه در زمینه‌های مختلفی نیاز به کمک دارند. بحران‌ها و آسیب‌های جدی و متنوعی از قبیل اعتیاد، طلاق، کاهش جمعیت، ناامنی، بیماری‌های جدید، فاصله‌ی طبقاتی و حتی خشکسالی گریبان‌گیر جامعه‌ی بشری شده است.

در چنین فضایی مساجد که نظاره‌گر بی‌اثر شدن تلاش‌های فرهنگی خود و اجتماع، به واسطه آسیب‌های اجتماعی هستند، برای پاسخ‌گویی به این نیاز و همچنین تاثیرگذاری فعال در جامعه، جذب مردم به دین و نشان دادن جنبه‌های عینی دینداری در کف میدان اجتماع به ارائه خدمات اجتماعی متنوع دست می‌زنند.

سازمان‌های دولتی به دلایل مختلفی از قبیل چابک‌سازی و کوچک‌سازی و نداشتن بودجه و... در مسائل مختلفی از قبیل کمک به فقرا، آموزش‌های همگانی، خدمات گسترده‌ی بهداشتی، مبارزه با آسیب‌های اجتماعی و بسیاری دیگر از خدمات اجتماعی، نقشی ایفا نمی‌کنند یا حداکثر نقشی حاشیه‌ای بر عهده دارند؛ چرا که سازمان‌ها در خیلی از مسائل انعطاف لازم برای به سرانجام رساندن امور را ندارند و بار اصلی ارائه خدمات اجتماعی به دوش نهادهای خصوصی و عمومی و حتی خود مردم گذاشته شده است. در این جهان، نهادهای خصوصی رقیب مسجد که دارای عقلانیت اقتصادی

هستند، شعارشان کیفیت میباشد. درحالی که مساجد که رویکردی مردمی و غیرسیاسی دارند، هدفشان پاسخ گویی به نیاز اجتماعی است و خدمات اجتماعی را تقریباً رایگان و با کیفیتی قابل قبول ارائه میدهند. دنیای آینده دنیایی است که مساجد مشکل عدم انسجام درونی خود را حل کرده و در قالب گروههای هماهنگ و جهادی نقش آفرینی میکنند.

در آینده نه چندان دور مساجد با حضور فعال در راستای انجام مقدمات یک ازدواج سالم و آموزش معارف لازم در این باره و نیز حضور فعال مؤمنین و آنان که از منزلت اجتماعی بالایی برخوردار باشند در رفع محاصره های محتمل و نیز راهبری جریان مجادلات بین همسران در پیشگیری و کاهش طلاق نقش ایفا میکنند. حتی پس از طلاق نیز مؤمنین و صاحب نفوذان مساجد در کاهش آسیب های اجتماعی پس از طلاق ناشی از فقدان حمایت های عاطفی و اقتصادی، سرپرستی خانواده و نیز نظارت های غیررسمی اجتماعی مؤثر هستند. (حسامی و غلامی، ۱۴۰۰)

محلله های امروز تحت تاثیر جوامع بیرونی وضع خوبی ندارند و لذا شاهد ارتکاب انواع جرم ها، ناسازگاری های اجتماعی، تنش، سرقت، دعوا و غیره در محل و جوامعی هستیم که یا مسجد ندارند و یا مسجد فعالی ندارند. مسجد با فعال کردن سازوکارهای تعامل خود با محیط پیرامون از طریق تعریف بخش های خاص مسجد و محل، استفاده از ظرفیت نخبگان علوم اجتماعی و مدیریتی، بهره گیری از توانمندی خانواده ها و قبول برخی از نقش های رسمی نهادها به سالم سازی محل و محیط پیرامون خود کمک میکند و در شکل گیری جامعه اسلامی نقشی ویژه ایفا مینماید (شریعتمداری و سعید، ۱۴۰۰)

مساجد با توجه به ظرفیت و جایگاه متعالی خود در میان اجتماع انسانی به ویژه جوامع مسلمان در سطوح مختلف قانون گذاری، سیاست گذاری، مدیریت و اجرای برنامه های مواجهه با آسیب اجتماعی اعتیاد نقش آفرینی میکنند و تاثیر گذارانند. (لطیفی و مولایی، ۱۴۰۰)

۵-۲. سناریوی مسجد به مثابه کانون معنادهی زندگی

سناریوی بحران یا خلأ معنا، جهانی را به تصویر می کشد که در آن یک نظام معنایی و دانایی فراگیر و مسلط و یک الگو و سبک زندگی مورد قبول همگان وجود ندارد. تغییرات مداوم و پرشتاب در زندگی انسان ها نیز مزید بر علت شده و باعث میشود انسان ها در دنیای اضطراب درونی و سرگشتگی و عدم اطمینان زندگی کنند و دنبال نظام اجتماعی معنابخش و هدفی آرامش بخش و نقطه ی اتکایی مطمئن برای زندگی باشند. در این فضا، اگر مساجد بتوانند نظام معنایی تولیدی خود را ارائه دهند و راه درست زندگی کردن را نشان و در نتیجه بشر را از شک و دودلی نجات دهند به یک نیاز اصیل پاسخ داده و انسان ها را به سمت خود و دین خواهند کشاند.

مردم به دلایل مختلف از جمله ناکارآمدی، به سیستم اداره جامعه و ساختارهای رسمی موجود و حتی قوانین بی اعتماد شده اند. دیگر نه به ساختارهای مدرن اعتماد می کنند و نه میتوانند به سنت های گذشته برگردند.

آنها نمی دانند براساس چه الگویی باید فرزند خود را تربیت کنند و یا حتی نمیدانند چگونه غذاهایی را بخورند. این آشفتگی در الگوها و معناها باعث عدم اطمینان شده است.

علت اصلی بوجود آمدن خلا معنا، جهانی شدن است. یعنی سوال این است که واقعاً مظلوف و محتوای مناسب برای ظرف جهانی شدن چیست؟ مدرنیته‌ای که روزگاری سیطره یافته بود، اهمیت خود را از دست داده است، از سوی دیگر، حکومت‌ها و فرهنگ‌ها و ادیان دیگر هم هر کدام مدعی هستند که میتوانند معنابخشی کنند و انسان را به سعادت برسانند و لذا با هم در حال نزاع هستند. در این وضعیت، بحران معنا که فقدان یک نظام معنایی مسلط و فراگیر است شکل میگیرد. فرهنگ‌ها و تمدن‌های مختلف خود مدعی هستند که نظام معنایی خاص خود را شکل بدهند. شاید حرف هانتینگتون که معتقد است برخورد بین تمدن‌ها صورت می‌گیرد، امری قهری و واقع‌بینانه است؛ یعنی هانتینگتون به نوعی امر واقع را گزارش داده است که فرهنگ‌ها و تمدن‌ها دارند در بازار اینکه کدام یک ذهنیت انسان‌ها را شکل بدهند، در حال رقابت هستند و از این جهت حرفی درست است. روحانیون از طریق مساجد و مراکز مشاوره از یک طرف و جامعه‌شناسان و روانشناسان از طرف دیگر در این میان نقش ویژه‌ای بازی میکنند.

ادیان به دلیل پیشینه تاریخی خود از یک سو و از سوی دیگر به دلیل ماهیت پیام خویش و سازگاری آن با فطرت انسانی از قدرت معنابخشی زیادی برخوردار هستند. قدرت معنا بخشی ادیان بدان دلیل است که انسان را با بی‌نهایت و مبدأ هستی پیوند زده و افقی بسیار فراخ برای انسان و آینده وی ترسیم می‌کنند. از این جهت ادیان، از یک ویژگی خاص و استثنایی برخوردارند. البته زمانی ما صرفاً قدرت معنابخشی ادیان را به لحاظ نظری با دیگر مکاتب بشری بررسی می‌کنیم لکن می‌توان این مسئله را به لحاظ واقعیت‌های خارجی هم بررسی کرد. بنابراین مساجد در این زمینه ظرفیت بالایی دارند.

فضای سایبر و مجازی پر از اطلاعات دستکاری شده است و آشفتگی انسان‌ها را تشدید میکند. زندگی مجازی باعث کاهش زیست حقیقی و حضور حقیقی فرد در اجتماع شده است که یک نمونه آن حضور در مساجد است لذا مساجد به صورت ترکیبی از فعالیت‌های مجازی و حقیقی فعالیت میکنند.

استفاده از فناوری‌های امنیتی مانند تشخیص چهره از طریق پهپادها و یا دوربین‌های شهری بسیار افزایش یافته است. هزینه‌های زیادی در این فناوری‌های نظارتی خرج می‌شوند که باعث کاهش بودجه برای فناوری‌های عام‌المنفعه میشود. جهان ۱۴۲۰ دنیای ربات‌ها، هوش مصنوعی و ذخیره قدرتمند و وسیع داده‌هاست. در این جهان افراد جامعه از سازمان‌های اطلاعاتی در هراس هستند و دنیا پر از عملیات‌های اطلاعاتی و روانی است. نگرانی اصلی مردم حفظ حریم خصوصی و داده‌های شخصی‌شان است.

جهان در چرخه‌هایی از بحران‌های اقتصادی، اجتماعی، زیست محیطی و هم‌گیری بیماری گرفتار است. ترس و وحشت از بروز بیماری‌های کشنده تر با شوک‌های اجتماعی، بیکاری و جنگ همچنان وجود دارد. بحران کرونا با وجود ساخت واکسن‌های متعدد به دلیل جهش‌های ژنتیکی و ویروس همچنان ادامه دارد و فاصله اجتماعی به یک واقعیت در زندگی بشر تبدیل شده است. اکثر افراد جامعه به صورت مجازی با اقوام و دوستان نزدیک خود در ارتباطند. در این میان گروه‌های تروریستی و تکفیری برای جنگ و ادامه حیات خود، از ویروس‌هایی مثل کرونا استفاده میکنند. بحران آب و تغییرات اقلیمی باعث ناامیدی و ترس و اضطراب و آسیب‌های اجتماعی و حتی جنگ برای آب میشود. تاثیرات روانی و اجتماعی این پدیده، مخرب تر از تاثیرات زیست محیطی آن است.

کم آبی، برای اجرای برخی مناسک دینی مثل نماز مانع به وجود می‌آورد.

بحران آب باعث بوجود آمدن ناامنی می‌شود که مساجد به ناچار برای تامین امنیت و آب رسانی از طریق بسیج ورود میکنند.

همه علوم به خصوص علوم انسانی در دنیای عدم قطعیت زیست می‌کنند و اعتبار گذشته خود را از دست داده اند. به قدری نظریات و فرضیات متفاوت و متناقض مطرح شده است که انتخاب راه و سخن درست برای افکار عمومی بسیار سخت شده است. نظریات فرض بنیاد به جای نظریات شواهد بنیاد می‌نشینند. محتوای فیلتر شده و اطلاعات غلط و دستکاری شده در همه جا وجود دارد. موسسات علمی به شدت زیاد شده و بسیاری از روحانیون جذب چنین موسساتی می‌شوند. در این فضا نیاز به مشاوره به شدت افزایش یافته است و مساجد سعی میکنند از این فرصت استفاده کنند. به علت بالا بودن سرعت تغییرات و وجود شکاف های بین نسلی، چالش انسجام درونی مساجد و عدم ثبات مدیریت همچنان ادامه خواهد داشت.

از جمله فعالیت های اصلی مساجد پاسخ به نیاز معنوی انسان ها خواهد بود. باید بین "بحران معنا" و "بحران معنویت" تفکیک نماییم. بحران معنا¹³ وضعیتی است که در آن معیارها و شاخص های ارزیابی انسان ها دچار تلاطم و بحران می‌شود. مراد از بحران معنا فرو ریختن نظام دانایی و آگاهی انسانها است. اینجا دیگر معیارهای داوری ثابتی نداریم. ما قبلا پدیده دیگری با نام «بحران معنویت»¹⁴ داشتیم که در طول دوران مدرن مطرح بوده است. منظور از بحران معنا، چیزی غیر از بحران معنویت است. چون ممکن است در جایی بحران معنا وجود نداشته باشد، ولی بحران معنویت وجود داشته باشد. مساجد در این فضا خلا معنویت را پر می‌کنند. طرح امام محله سازمان تبلیغات شکست خورده و روحانیون بیشتر در امور مذهبی و معنوی کارکرد خواهند داشت.

این سناریو، ما را به سوی فضایی رهنمون می‌شود که انسانها در شرایط جهانی شدن، به دلیل مواجهه با بحرانها و مشکلات پیش روی خویش، عملا تشنه و نیازمند نجات هستند. شاید بزرگترین بحران پیش روی انسانها را بتوان فرو ریختن نظام معنایی آنها دانست. در چنین شرایطی است که انسانها آرامش و اطمینان خویش را از دست داده و دستخوش بحرانها و اضطرابات درونی می‌شوند. همه مکاتب به نوعی در صدد ارائه معنایی برای انسان هستند. همه، انسان را به اصول و آرمانهایی دعوت می‌کنند که اگر انسان آنها را رعایت نموده و مد نظر قرار دهد، سعادت وی تأمین خواهد شد. البته هر چند چنین ادعاهایی وجود دارد، اما این ادعاها در میزان تحقق متفاوت هستند. برخی از این مکاتب، همانند داستان کف آب در قرآن هستند که با خروش و هیجان کاذب مدعی حقیقت هستند. طبق دیدگاه قرآن آنچه برای انسانها مفید است، همان آب یا حقیقت محض است که هیچ چیز نمی‌تواند جای آنرا بگیرد و امید است مساجد از عهده ی چنین کار مهمی بریابند.

6. بحث و نتیجه گیری

¹³ Crisis of Meaning

¹⁴ Crisis of spirituality

مسجد علی رغم اینکه از اصیل ترین، قدیمی ترین و پایدارترین میراث اسلامی است که از زمان پیامبر به ما رسیده است؛ با این حال دارای موجودیتی پویا است که در واکنش به تحولات اجتماعی محیط پیرامون خود، صلیت نمی ورزد و متناسب با تغییرات، تغییر می کند. مسجد را باید یک ساختار باز دانست که به علایم محیطی واکنش نشان می دهد و در پاسخ به آنها، عملکرد خود را بازتنظیم می کند. سیستم های باز به وسیله بازخوردهای خود به محیط، به تعامل محیطی می پردازند و به این صورت است که می توانند بقاء خود را در بلندمدت حفظ کنند. با مروری بر تاریخچه تحولات مسجدی می تواند دوره های مختلفی را برای مسجد بر شمرد که در هر کدام از آنها نقش ها و ویژگی های متناسب با همان دوره را بر عهده داشته است. مفهومی که می تواند به خوبی تحولات مسجد را نمایانگر باشد، «کارکردهای مسجد» است. مساجد کارکردهای متنوعی را داشته و دارند. کارکردهای مسجد محدود به عبادت و ذکر نیست، بلکه کارکردهای اجتماعی مسجد وسیع تر، گسترده تر و تعیین کننده تر هستند. در عین حال برخی از کارکردها در طول زمان کم رنگ می شود یا از بین می رود و کارکردهای جدیدی نیز برای مسجد به وجود می آید.

در هر دوره ای مردم نیاز یا نیازهای اصلی دارند که نهادهای اجتماعی در پاسخ به آن به وجود می آیند. سیر تحولات مسجد نیز نشان دهنده تغییرات کارکردهای مسجد بر پایه تغییرات نیاز اصلی مردم می باشد. مثلاً هنگامی که کشور در کشافوس ایجاد یک انقلاب و تحول نظام سیاسی بود، مساجد پایگاه مناسبی برای انسجام به نیروها و مبارزه بر علیه ظلم دستگاه حاکم بوده است؛ هنگامی که کشور درگیر ایجاد امنیت داخلی بوده است، کارکرد مسجد به سمت پایگاه های کمیته های مردمی امنیت پیش رفته؛ هنگامی که مسئله اصلی مردم، دفاع در مقابل بیگانگان بوده است، مسجد پایگاه اعزام شده است و هنگامی که تهاجم فرهنگی به وجود آمده، مسجد کارکردهای دفاع از عقاید را با جذب جوانان به کانون های فرهنگی پررنگ کرده است.

با تغییر کارکرد اصلی مسجد، فقط کارکردها و شعارها تغییر نمی کند، بلکه ساختارهای درون مسجد هم تغییر می کند؛ عناصری مانند نقش امام جماعت، نقش هیات امناء، منابع مالی مسجد، ارتباط مسجد با نهادهای دیگر و فعالیت های مسجد نیز متناسب با کارکرد اصلی تغییر می کنند. به همین خاطر برای برنامه ریزی مسجد برای آینده بسیار اهمیت دارد که بتوانیم کارکردهای جدید مسجد در آینده را مشخص کنیم و برای این منظور لازم است جهت گیری نیازهای اصلی مردم در این حوزه را تبیین نماییم.

در این مقاله دو احتمال اصلی برای نیاز اصلی آینده مردم نسبت به مسجد شناسایی شده است؛ از سویی ممکن است نیاز به خدمت رسانی اجتماعی در مورد مسائل زندگی مردم و مشکلات ناشی از زیست شهری مدرن، کانون توجه ها گردد و به همین جهت مسجد به عنوان پایگاهی که بتواند گروه های مردمی و خدمت رسان را حول خود جمع کند و سازماندهی کند، کارکرد یابد. به عبارت دیگر پیشران این سناریو، احساس نیاز مردم به مشارکت اجتماعی در حل مسائل اجتماعی است که آن را تا حدی ناشی از فقدان یا کم اثر بودن ساختارهای اجتماعی موجود می دانند، و البته روحیه مشارکت جویی انسان امروزی نیز به آن کمک می کند. این سناریو بر خلاف سناریوی بعدی، از ویژگی کنش اجتماعی حکایت می کند. به

همین خاطر در صورتی که در آینده مشاهدات حاکی از رشد احساس مسئولیت اجتماعی و افزایش ضریب حساسیت افراد به امر اجتماعی باشد، می توان آن را شاهدی بر افزایش احتمال رخداد این سناریو دانست.

در صورتی که سناریوی خدمات اجتماعی در آینده برای مساجد رخ دهد، لازم است مساجد به تدریج خود را برای پشتیبانی از این رسالت آماده کنند. امام جماعت مسجد به مثابه رهبری خواهد بود که گروه های جهادی و خدمت رسان را رهبری می کند و مدیران این گروه ها را با یکدیگر هماهنگ خواهد نمود. مسجد در این صورت محدود به منطقه جغرافیایی خاص نخواهد بود و در عین حال اولویت اول آن حل مسائل محله ای و منطقه ای است. در صورتی که این سناریو تحقق یابد یکی از نیازهای مهم مساجد، شبکه شدن آن ها در تامین خدمات متنوع اجتماعی است تا از همپوشانی های زائد و کار تکراری جلوگیری شود.

ولی در احتمالی دیگر سناریوی معنابخشی به زندگی ممکن است آینده مسجد را شکل دهد. در صورتی که نیاز اصلی مردم و جوامع برگردد به فرار از خلأ معنا و اتصال زندگی به یک منبع بزرگ و هدفی والا که فراتر از ارضاء نیاز روزمره باشد، در این صورت مسجد می تواند در نقش کانونی که اتصال معنوی و کل گرایی را در زندگی ایجاد می کند عمل کند. ابعاد جزئیات این سناریو در بخش یافته ها مورد اشاره قرار گرفته است. در صورتی که شواهد نشانگر حرکت به سمت چنین تصویری از آینده باشد، مسجد باید به تدریج بتواند خود را آماده رقابت در این فضا با سایر رقبا کند. رقبای متعددی هستند و به وجود خواهند آمد که هر کدام جنبه ای معنویت و اهداف فرامادی را معرفی می کنند و به این وسیله افراد را به خود جذب می کنند؛ از فرقه ها و ادیان گرفته تا معنویت های نوظهور و یا کالاهایی که جنبه هایی از هویت سازی را در خود دارند. مسجد باید بتواند در این آشفته بازار، سهم بیشتری از مخاطبان را به خود جذب کند. نکته مهم در این سناریو این است که مسجد در این سناریو لازم است متصل به نوآوری های جدید شود و میزبانی برای فناوری های جدید باشد؛ چه فناوری های سخت و چه فناوری های نرم. به عنوان مثال ابزارهای جدید ارائه و یا مربی های شخصی (کوچینگ) از فناوری های جدید هستند.

این دو سناریو شاید تمامی حالات پیش روی آینده مسجد نباشند؛ ولی افق دید جدیدی را پیش روی سیاستگذار و متولیان دین و تبلیغ می گذارند تا بتوانند فراتر از چارچوب های معمول به تفکر پیرامون مسجد بپردازند و برنامه ریزی بهتری برای آن داشته باشند. مسجد نیازمند یک پوست اندازی است. مدتی است مساجد از یک نوآوری تحولی خالی مانده اند و ایده جدیدی نیست که در آن ها جامه عمل بپوشد. با نگاهی به شرایط آینده این فرصت فراهم می شود تا طرح و ایده ای جدید برای بازسازی ساختاری مسجد ایجاد شود و نیروهای مذهبی را جانی دوباره برای حرکتی نو ببخشد.

این مطالعه با ابزارهای آینده پژوهی و با طرح سناریوهای آینده های بدیل برای مسجد، به دنبال طرح یک دیدگاه روشن و امیدوارانه برای آینده مسجد است. برخلاف بسیاری از مطالعات که دارای زمینه آسیب شناسانه و مساله شناسی دارند و با شمردن آسیب ها به دنبال برنامه ریزی برای آینده مسجد هستند، این مطالعه با ارائه تصویری بدیل از آینده که مبتنی بر یک نیاز جدید مردم و کارکرد جدیدی که مسجد در پاسخ به نیاز جدید پیدا می کند، است، به دنبال باز کردن

مسیری جدید برای نقش آفرینی مسجد می گردد. این مطالعه به دنبال طرح یک تصویر روشن، امیدافزا و مهیج در رابطه با آینده مسجد است.

در انتها پیشنهاد می گردد که از سوی متولیان مسجد با جدی گرفتن تحولات پیش رو و با توجه به تصاویر سناریوهای بدیل از آینده، به جستجوی راهکارهای عملی تحقق نقش موثر مسجد در این دو فضای جدید باشند. و از سوی دیگر این مطالعه به پژوهشگران پیشنهاد می دهد که اولاً نمونه های کوچک و موفق مساجد خدمت و مساجد معناساز را مورد مطالعه قرار دهند؛ ثانياً در جهت توسعه دانش ها و فناوری های خدمت رسان و معناساز، به تحقیق و مطالعه بپردازند.

۷. منابع و مآخذ:

الف (منابع فارسی):

- ابروش, رضا. (۱۴۰۰). پیشران های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب های اجتماعی. اسلام و مطالعات اجتماعی, (۳۲), ۵۶-۸۷.
- بل, وندل. (۱۳۸۶). مقصود ما از آینده پژوهی چیست؟. در ع. ملکی فر, ا. ابراهیمی, و. وحیدی مطلق (مترجمین), نواندیشی برای هزاره نوین: مفاهیم, روش ها و ایده های آینده پژوهی. تهران: موسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی.
- پایگاه اطلاع رسانی مساجد. (۱۳۹۰, آوریل ۲۲).
- جعفریان, رسول. (۱۳۹۱). آثار اسلامی مکه و مدینه. نشر مشعر.
- حسامی, فاضل و غلامی, منصوره. (۱۴۰۰). مسجد و پیشگیری از طلاق و کاهش آسیب های اجتماعی ناشی از آن. نشریه اسلام و مطالعات اجتماعی, (۳۲), ۱۲۰-۱۴۶.
- راغب اصفهانی. (۱۳۹۲). المفردات فی غریب القرآن.
- رجوعی, مرتضی. (۱۳۸۷). مدیریت عدم اطمینان در تصمیمات استراتژیک.
- رحیمی سجاسی, داود. (۲۰۲۱). آسیب های اجتماعی برآیند شکاف مسجد و جامعه. اسلام و مطالعات اجتماعی, ۸ (شماره ۴ (پیاپی ۳۲)).
- رستگار, مرتضی. (۱۳۸۵). فرهنگ مسجد. نشر ثقلین
- رضایان, احد و رضایان, علی حسین. (۱۳۹۵). آینده پژوهی بحران آب در ایران به روش سناریوپردازی. اکوهیدرولوژی ۳
- شایگان, فریبا. (۱۳۸۹). تبیین جامعه شناختی مشارکت مردم در مساجد. نشر جامعه شناسان.

- شریعتمداری، سیدحامد و سعید، روستا آزاد. (۱۴۰۰). کارویژه های مسجد برای سالم سازی محیط پیرامون. اسلام و مطالعات اجتماعی، (۳۲)، ۱۸۵-۲۰۷.
- شمسی، روح الله. (۱۳۹۹). هوش مصنوعی در اجتهاد.
- شوارتز، پیترو. (۱۳۹۸). هنر دورنگری: برنامه ریزی برای آینده در دنیای با عدم قطعیت. (ع. عزیزاده، مترجم). موسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی.
- عابدی جعفری، حسن. (۱۳۸۸). طراحی مدل مطلوب کارکرد و مدیریت مساجد به عنوان یک سازمان داوطلبانه مذهبی.
- عباسی، رسول. (۱۳۹۴). الگوی مدیریت اثربخش مسجد. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- علمی، قربان و چنگی آشتیانی، مریم. (۲۰۱۴). بررسی کارکرد معنابخشی دین در اندیشه علامه طباطبایی. انسان پژوهی دینی، ۱۰ (۳۰)، ۵-۲۵.
- عزیزاده، فرشته. (۱۳۹۴). تحولات قرن بیست و یکم و ویژگیهای سازمانها در قرن بیست و یکم.
- فرخی، میثم. (۱۳۹۵). کتاب سیاست گذاری فرهنگی مسجد در جمهوری اسلامی ایران. دانشگاه امام صادق علیه السلام.
- فعالی، محمد تقی. (۱۳۹۳). مسجد و سبک زندگی. دفتر مطالعات و پژوهش های مرکز رسیدگی به امور مساجد
- قنبری نیک، محسن. (۱۴۰۰). تحلیلی بر علل تغییر جایگاه و کاهش کارکردهای اجتماعی مسجد در جامعه کنونی.
- قوام، سیدعبدالعلی. (۱۳۷۹). بحران معنا در عصر جهانی شدن. سیاست خارجی، (۱۴) ۵۵، ۶۳۵-۶۴۶.
- کوهی، احمد، امیری، مجتبی و ذوالفقارزاده، محمدمهدی. (۱۳۹۷). سناریوپردازی آینده های تبلیغ دین در ایران (رساله دکتری). دانشکده مدیریت دانشگاه تهران، تهران.
- لبخندق، محسن و هاشمیان، محمدحسین. (۱۳۹۲). درآمدی بر صورت بندی «جایگاه مسجد در سیاست های جمهوری اسلامی ایران»، بر پایه تطورات کارکردی مساجد در گذر تاریخ.

- لطیفی، میثم و مولایی، صادق. (۱۴۰۰). چرایی و چگونگی ورود مساجد به آسیب های اجتماعی (مطالعه موردی: آسیب اعتیاد). اسلام و مطالعات اجتماعی، (۳۲)، ۱۴۷-۱۸۴.
- مجیری، ع و لمسه چی، ف. (۱۳۹۱). بررسی کارکردهای اجتماعی مسجد در صدر اسلام.
- مهدوی ارفع، حمیدرضا. (۱۳۹۳). مسجد طراز نظام اسلامی.
- نجفی، محمد حسن. (۱۴۱۷). جواهر الکلام.
- معلوف، لوئیس. (۱۳۷۳). المنجد فی اللغة. المنجد فی اللغة (ج. ۱). دار المشرق.

ب (منابع انگلیسی :

- Saritas, Ozcan, & Smith, Jack. (2011). *The Big Picture – trends, drivers, wild cards, discontinuities and weak signals*. *Futures*, 43, 292–312. doi:10.1016/j.futures.2010.11.007
- Van Der Heijden. (1996). *Scenarios: The art of Strategic conversation*.